

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 2014, Αρ. 2 (2014)

Σύγχρονες αναζητήσεις της Ειδικής Αγωγής στην Ελλάδα: Πρακτικά 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου Επιστημών Εκπαίδευσης

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ Π.Τ.Δ.Ε.
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

4^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας
20-22 ΙΟΥΝΙΟΥ 2014

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2016

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Παπαδόπουλος Γιάννης

Πολυχρονοπούλου Σταυρούλα

Μισασιτά Αγγελική

ISSN: 2529-1157

ΑΘΗΝΑ

**Διαχείριση Προβλημάτων Συμπεριφοράς στη
Σχολική Τάξη: Τεχνικές Πρόληψης και Τεχνικές
Παρέμβασης**

Ιωάννης Παναγάκος

doi: [10.12681/edusc.155](https://doi.org/10.12681/edusc.155)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παναγάκος Ι. (2016). Διαχείριση Προβλημάτων Συμπεριφοράς στη Σχολική Τάξη: Τεχνικές Πρόληψης και Τεχνικές Παρέμβασης. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 2014(2)*, 350–365. <https://doi.org/10.12681/edusc.155>

Διαχείριση Προβλημάτων Συμπεριφοράς στη Σχολική Τάξη: Τεχνικές Πρόληψης και Τεχνικές Παρέμβασης

Ιωάννης Παναγάκος
Σχολικός Σύμβουλος Δημοτικής Εκπαίδευσης

ipanagakos@sch.gr

Περίληψη

Για την αντιμετώπιση της προβληματικής συμπεριφοράς στο σχολείο οι διάφορες ψυχολογικές σχολές δίνουν τη δυνατότητα στον εκπαιδευτικό να καθορίσει τη προσέγγισή του ανάλογα με την ένταση και τη φύση του προβλήματος, την ηλικία, την προσωπική ιδιαιτερότητα του μαθητή και διάφορους άλλους εξωτερικούς παράγοντες.

Θέμα αυτής της εργασίας είναι η συνοπτική περιγραφή συγκεκριμένων τεχνικών πρόληψης και τεχνικών αντιμετώπισης προβληματικών συμπεριφορών. Είναι αυτονόητο ότι η ιδιαιτερότητα της προσωπικότητας του κάθε μαθητή καθιστά αναποτελεσματική την απλή και μηχανική εφαρμογή γενικών μεθόδων προσέγγισης. Γι' αυτό έμφαση δίδεται στις προσεγγίσεις εκείνες οι οποίες συμπεριλαμβάνουν την ενεργή συνεργασία του μαθητή για την αντιμετώπιση των αιτίων της παραβατικής συμπεριφοράς και δεν περιορίζονται μόνο στη φαινομενική και συνήθως προσωρινή συμμόρφωση του μαθητή σε κάποιους αποδεκτούς τρόπους συμπεριφοράς.

Στο τέλος της εργασίας γίνεται ειδική αναφορά στις προβλεπόμενες ποινές καθώς και στους βασικούς κανόνες που πρέπει να διέπουν τις ποινές έτσι ώστε να είναι αποτελεσματικότερες.

Λέξεις-Κλειδιά

Προβλήματα συμπεριφοράς, τεχνικές πρόληψης, τεχνικές παρέμβασης, ποινές

Abstract

To deal with problematic behavior in schools, various psychological approaches offer to the educator different strategies depending on the nature and the intensity of the problem, the age and the individuality of the student and other relevant factors.

The purpose of this paper is a concise presentation of special techniques of prevention and effective techniques of intervention to deal with problematic behavior in schools. The distinct individuality of every student makes ineffective the simple and mechanical application of general methods. Because of this, emphasis has been given to those approaches which include the active participation of the student aiming at dealing with the causes of the problematic behavior. Otherwise we do nothing more

than coping with merely external and usually temporary adaptations of the student to some accepted manners of behavior.

In the end of this paper special mention is given to disciplinary rules and their principles for the benefit of the student and the more efficient classroom environment.

Keywords

Behavior problems, prevention techniques, effective techniques of intervention, types of punishment

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

«Συμπεριφορά είναι κάθε πράξη ή αντίδραση του παιδιού, η οποία μπορεί να παρατηρηθεί και να περιγραφεί, καθώς και ο τρόπος που αυτή εκδηλώνεται, με την οποία δηλώνονται ή υπονοούνται η στάση του και οι διαθέσεις του προς τον εαυτό του ή και το περιβάλλον του» (Χρηστάκης, 2012, 153).

Η προβληματική και απείθαρχη συμπεριφορά των μαθητών δεν είναι παρά μία στρατηγική με την οποία οι μαθητές αντιδρούν στις συνθήκες της τάξης και τις συμπεριφορές του εκπαιδευτικού, εκφράζοντας με αυτό τον τρόπο την επιθυμία τους για μια πιο ουσιαστική διαπροσωπική σχέση με τον τελευταίο (Estrela, 1986).

«Μια συμπεριφορά είναι προβληματική ή διαταραγμένη ή ανεπιθύμητη, όταν ενοχλεί το ίδιο το παιδί ή τα πρόσωπα του περιβάλλοντός του και προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα στο ίδιο ή και στους άλλους» (Καλαντζή-Azizi, 1985 στο Χρηστάκης, 2012, 154).

Το πρόβλημα των ανεπιθύμητων συμπεριφορών είναι ένα σοβαρό θέμα στη σύγχρονη παιδαγωγική και ένα από τα πιο δύσκολα προβλήματα που έχουν να αντιμετωπίσουν οι εκπαιδευτικοί. Στην καθημερινή διδακτική πράξη παρουσιάζονται διάφορα προβλήματα συμπεριφοράς: ανυπακοή, εξύβριση, απειθαρχία, επιθετικότητα κ.ά. Δυστυχώς, τα τελευταία χρόνια, τα προβλήματα αυτά αυξάνονται και απαιτούν από τους εκπαιδευτικούς εξειδικευμένη γνώση και κατά συνέπεια ειδική αντιμετώπιση.

Οι αιτίες της προβληματικής συμπεριφοράς μπορεί να είναι οργανικής προέλευσης δηλαδή παθολογικοί παράγοντες ή να είναι περιβαλλοντικής φύσης δηλαδή κοινωνικοί παράγοντες. Οι οργανικές αιτίες μπορεί να αφορούν υπερκινητικότητα, χαμηλή νοημοσύνη, συναισθηματικές διαταραχές κ.ά. Οι περιβαλλοντικές αιτίες μπορεί να οφείλονται σε ένα διαταραγμένο οικογενειακό περιβάλλον (οικογενειακά προβλήματα, οικογενειακή βία, δύσκολη σχέση γονέα-παιδιού κ.ά.) αλλά και ένα μη ευέλικτο σχολικό περιβάλλον (μαθητές διαφορετικού

πνευματικού επιπέδου, κοινωνικής προέλευσης, πολιτιστικού επιπέδου, ενδιαφερόντων κ.ά.) (βλ. Παπαθεμελής, 2005, Miller, 2002).

Τρόποι Εκδήλωσης της Προβληματικής Συμπεριφοράς στην Τάξη

Προβλήματα συμπεριφοράς που επηρεάζουν την ομαλή εξέλιξη της διδασκαλίας

- Ο μαθητής δεν προσέχει, αδιαφορεί για το μάθημα
- Δεν αρχίζει και δεν ολοκληρώνει τις ασκήσεις του βιβλίου
- Δεν ακολουθεί τις οδηγίες του εκπαιδευτικού
- Δεν προετοιμάζει τις κατ' οίκον εργασίες
- Δεν φέρνει μαζί του βιβλία, τετράδια και λοιπό υλικό
- ...

Προβλήματα συμπεριφοράς που εμποδίζουν την ήρεμη ατμόσφαιρα της τάξης

- Δε ζητάει το λόγο, αλλά «πετάγεται»
- Μιλάει με τους συμμαθητές του
- Ενοχλεί του διπλανούς του και κάνει φασαρία
- Ανταλλάσσει σημειώματα
- Διακόπτει τους άλλους όταν ομιλούν
- Παριστάνει το γελωτοποιό
- Πετάει μικροαντικείμενα στους συμμαθητές του
- Εμπλέκεται σε λεκτικούς διαξιφισμούς
- Έρχεται καθυστερημένα στην τάξη
- Δε συνεργάζεται στα πλαίσια των ομάδων
- Απουσιάζει αδικαιολόγητα
- ...

Επίσης ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα συμπεριφοράς που ανέδειξε η εκπαιδευτική έρευνα την τελευταία και πλέον δεκαετία είναι το φαινόμενο της σχολικής βίας. Μαθητές και εκπαιδευτικοί δέχονται καθημερινά μορφές βίαιης συμπεριφοράς. Τέτοια φαινόμενα θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με περισσότερη προσοχή, ως σημαντικά κοινωνικά προβλήματα που δεν αφορούν μόνον τους εμπλεκόμενους αλλά όλη τη σχολική μονάδα.

Το θέμα της σχολικής βίας στην Ελλάδα δεν έχει πάρει την έκταση που παρατηρείται σε άλλες χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής, ωστόσο απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση του φαινομένου αυτού προκειμένου να μελετηθούν οι παράγοντες και τα αίτια τα οποία οδηγούν τους μαθητές σε τέτοιου είδους συμπεριφορές, και ταυτόχρονα να ληφθούν κάποια προληπτικά μέτρα.

Στο φαινόμενο του εκφοβισμού πρωτοποριακό είναι το έργο του Dan Olweus (2009) ο οποίος με τις έρευνες που διεξήγαγε στα σχολεία αναγνώρισε το πρόβλημα, μελέτησε τα αίτια, τη συχνότητα εμφάνισης του, τις συνέπειες που αυτό συνεπάγεται και απέδειξε ότι με επιστημονικά σχεδιασμένες παρεμβάσεις είναι δυνατή η μείωσή του σε ποσοστό μέχρι και 50%. Επίσης, τα αποτελέσματα των παρεμβάσεων έδειξαν ότι υπήρξε σημαντική μείωση της αντικοινωνικής συμπεριφοράς, όπως είναι ο

βανδαλισμός, η κλοπή, η μέθη (και το σκασιαρχείο από το σχολείο) καθώς και ότι το «κοινωνικό κλίμα» της τάξης βελτιώθηκε και οι μαθητές ένοιωθαν ικανοποίηση από τη σχολική ζωή.

Στη συνέχεια εξετάζουμε τους τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων συμπεριφοράς που παρουσιάζονται στην τάξη. Οι τρόποι αυτοί κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες που περιλαμβάνουν την πρόληψη (τεχνικές πρόληψης) και την παρέμβαση (τεχνικές παρέμβασης).

ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΠΡΟΛΗΨΗΣ

Τεχνικές Πρόληψης κατά τον W. Glasser

- Επικέντρωση της προσοχής του εκπαιδευτικού στην παρούσα και όχι στην προηγούμενη συμπεριφορά του μαθητή.
- Καθιέρωση και επιβολή λογικών κανόνων στην τάξη.
- Αποδοχή των ικανοτήτων που διαθέτουν οι μαθητές.
- Παρουσίαση στους μαθητές της σχέσης μεταξύ σχολικής μάθησης και εξωσχολικής εμπειρίας.
- Αποφυγή τιμωριών στους μαθητές, διότι αποθαρρύνουν το αίσθημα της υπευθυνότητας για τη συμπεριφορά τους.
- Συζήτηση στην τάξη για πραγματικά σχολικά και εξωσχολικά προβλήματα (βλ. Τριλιανός, 2004, τ. Β', σ. 89).

Τεχνικές Πρόληψης κατά τον J. Kounin

- Γνώση της εκάστοτε συμπεριφοράς και των ενδιαφερόντων των μαθητών από τον εκπαιδευτικό. – Άμεση και σωστή αντίδραση του εκπαιδευτικού στην οποιαδήποτε εκδήλωση μη κανονικής συμπεριφοράς.
- Ικανότητα του εκπαιδευτικού για αντίδραση σε προβλήματα συμπεριφοράς των μαθητών χωρίς διακοπή της διδασκαλίας.
- Διατήρηση του ρυθμού της διδασκαλίας από τον εκπαιδευτικό χωρίς διακοπές, με άσκοπες δραστηριότητες και συζητήσεις.
- Αποφυγή της ανίας των μαθητών με τη φροντίδα του εκπαιδευτικού για συμμετοχή τους στη διαδικασία της διδασκαλίας.
- Διευκόλυνση της κανονικής συμπεριφοράς των μαθητών στην τάξη με την παροχή ποικίλων δραστηριοτήτων από τον εκπαιδευτικό.
- Μεταφορά στη σχολική τάξη του φαινομένου των κυματιδίων που σχηματίζονται στο νερό μετά τη ρίψη μίας πέτρας (π.χ. ο εκπαιδευτικός επιπλήττει έναν άτακτο μαθητή και την επίπληξη αισθάνεται και η υπόλοιπη τάξη) (βλ. Τριλιανός, 2004, τ. Β', σσ. 88-89).

Άλλες Τεχνικές Πρόληψης της Προβληματικής Συμπεριφοράς

- Ανάπτυξη μιας σχέσης εμπιστοσύνης με το μαθητή ώστε να γνωρίζει ότι ο εκπαιδευτικός ενδιαφέρεται γι' αυτόν.

- Αυτογνωσία, αυτοβελτίωση και ολοκλήρωση της προσωπικότητας του εκπαιδευτικού σε θέματα ψυχοπαιδαγωγικής.
 - Προσπάθεια για κατανόηση της ατομικότητας του κάθε μαθητή και ειδικά του ψυχολογικού κλίματος που επικρατεί στο σπίτι.
 - Δραστηριότητες ουσιαστικές και σύμφωνες με τα ενδιαφέροντα και την διαφορετική δυναμικότητα των μαθητών.
 - Οργάνωση της εργασίας στην τάξη ώστε να περιορίζει στο ελάχιστο την εμφάνιση προβληματικής συμπεριφοράς.
 - Διατήρηση της ψυχραιμίας και του αυτοελέγχου του εκπαιδευτικού σε κάθε περίπτωση, αφού αποτελεί πρότυπο μίμησης για τους μαθητές του.
 - Καλλιέργεια του σεβασμού και της δικαιοσύνης. Ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να αποφεύγει τη δημόσια κριτική στο μαθητή, τη μείωση και την ταπείνωσή του.
 - Ποικιλία τρόπων και μέσων προσφοράς του διδακτικού αντικειμένου (π.χ. εποπτικού, εικαστικού, ακουστικού) προκειμένου να διατηρηθεί το ενδιαφέρον των μαθητών εκείνων που εύκολα πέφτουν σε αδιαφορία και απόσυρση.
 - Παρακολούθηση της προόδου των μαθητών στις διάφορες ασκήσεις και δραστηριότητές τους.
 - Χρήση μη λεκτικών νύξεων από τον εκπαιδευτικό (π.χ. βλέμμα, εγγύτητα, νεύμα κ.λπ.). Αποτελούν έμμεσες μορφές πρόληψης / παρέμβασης χωρίς, όμως, να διακόπτεται η φυσιολογική ροή του μαθήματος.
 - Περιορισμός ή εξάλειψη μιας μη αποδεκτής συμπεριφοράς του μαθητή με τη χρήση της επιβράβευσης από τον εκπαιδευτικό όταν ο πρώτος επιδεικνύει ορθή συμπεριφορά.
 - Λεκτική υπόμνηση του καθήκοντος του μαθητή όταν παρεκτρέπεται με τρόπο σαφή και μη εχθρικό.
 - Υπενθύμιση στο μαθητή ότι θα υποστεί κυρώσεις αν δεν συμμορφωθεί στις υποδείξεις του εκπαιδευτικού.
 - Τοποθέτηση των «δύσκολων» μαθητών στα μπροστινά θρανία.
 - Ανάθεση «βοηθητικών εργασιών» στους παραβατικούς μαθητές ώστε να εκτονώνεται η ανία τους.
 - Συνεργασία με την οικογένεια.
- (βλ. Miller, 2002, Τριλιανός, 2004, τ. Β΄, Παπαθεμελής, 2005).

Καθιέρωση Κανόνων

Θα πρέπει από την αρχή της σχολικής χρονιάς ο εκπαιδευτικός σε συνεργασία με τους μαθητές του να συντάξουν τους κανόνες όσον αφορά τη συμπεριφορά τους μέσα στην τάξη (βλ. και Crawford & Bodine, 1997). Εναλλακτικά, οι κανόνες μπορεί να τεθούν από τον εκπαιδευτικό, να συζητηθούν και να γίνουν αποδεκτοί από τους μαθητές. Παράλληλα με την καθιέρωση των κανόνων θα πρέπει να καθοριστούν και οι συνέπειες παράβασης αυτών των κανόνων.

Η καθιέρωση κανόνων συμπεριφοράς στην τάξη και στο σχολικό περιβάλλον στοχεύουν στην αυτοπειθαρχία και στην αποφυγή προβληματικών καταστάσεων. Αυτό που έχει μεγάλη σημασία είναι οι κανόνες αυτοί να είναι δημοκρατικοί, δίκαιοι, σαφείς και να τηρούνται με συνέπεια. Η ενίσχυση της σωστής συμπεριφοράς των μαθητών μέσα από σαφείς κανόνες οι οποίοι δεν περιλαμβάνουν τιμωρίες και απειλές

προτείνεται ως αντιμετώπιση της προβληματικής συμπεριφοράς των μαθητών (Estrela, 1986).

Πολλές φορές θεωρείται αυτονόητο ότι οι μαθητές πηγαίνοντας στο Γυμνάσιο γνωρίζουν τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις τους από τη φοίτησή τους στο Δημοτικό Σχολείο. Αυτό όμως μπορεί και να μην ισχύει αν οι μαθητές δεν διδάχτηκαν κανόνες συμπεριφοράς στο Δημοτικό Σχολείο.

Οι κανόνες συμπεριφοράς μπορεί να έχουν καλύτερα αποτελέσματα στην περίπτωση που έχουν ενταχθεί σε ένα πλαίσιο που έχει σχεδιάσει η ίδια η σχολική μονάδα. Η συναντίληψη στο Σύλλογο Διδασκόντων γι' αυτό το θέμα και η κοινή στάση των εκπαιδευτικών μπορεί πραγματικά να κάνει τη διαφορά.

ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

Τροποποίηση της Συμπεριφοράς

Μία τεχνική παρέμβασης για την αλλαγή μιας προβληματικής συμπεριφοράς είναι και η τεχνική της τροποποίησης της συμπεριφοράς. Η τεχνική αυτή έχει απασχολήσει διάφορες ψυχολογικές σχολές (μπιχεβιοριστική, νεομπιχεβιοριστική, ψυχοδυναμική, κοινωνικής μάθησης, ουμανιστική).

Εδώ θα ασχοληθούμε με την τεχνική της τροποποίησης της συμπεριφοράς, σύμφωνα με την μπιχεβιοριστική προσέγγιση, η οποία σε ερευνητικό επίπεδο έχει μελετηθεί με λεπτομέρεια και έχει εφαρμοστεί σε μεγάλη έκταση, με πολλές παραλλαγές όσο καμία άλλη προσέγγιση.

Η τεχνική αυτή για την ενίσχυση της επιθυμητής συμπεριφοράς χρησιμοποιεί τις αμοιβές, τους επαίνους και τις επιδοκμασίες και για την αποθάρρυνση της ανεπιθύμητης συμπεριφοράς χρησιμοποιεί τις ποινές και τη στέρηση προνομίων.

Η τεχνική, λοιπόν, τροποποίησης της συμπεριφοράς διέρχεται από τα παρακάτω στάδια:

Πρώτο στάδιο: Εντοπίζεται η προβληματική συμπεριφορά και μετά από συστηματική παρατήρηση καθορίζονται με κάθε δυνατή ακρίβεια τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν τη συμπεριφορά αυτή καθώς και τη συχνότητα εμφάνισής της.

Π.χ. Ο Κώστας σε κάθε ερώτηση του εκπαιδευτικού πετάγεται και απαντάει χωρίς να πάρει το λόγο, αδιαφορώντας για το αν θέλει να απαντήσει κάποιος άλλος από τους συμμαθητές του.

Δεύτερο στάδιο: Μελέτη των περιβαλλοντικών παραγόντων. Ο εκπαιδευτικός καλείται να μελετήσει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εμφανίζεται η συγκεκριμένη συμπεριφορά και να εντοπίσει τις επιπτώσεις που έχει στο φυσικοκοινωνικό περίγυρο.

Π.χ. Ο εκπαιδευτικός παρατηρεί ότι αυτό συμβαίνει όταν απευθύνει την ερώτηση στο σύνολο των μαθητών της τάξης καθώς επίσης και ότι οι άλλοι μαθητές έχουν αρχίσει να ενοχλούνται ιδιαίτερα με τη συμπεριφορά αυτή του Κώστα σε σημείο που να

κάνουν απαξιωτικά σχόλια για το συμμαθητή τους και να διαμαρτύρονται στον εκπαιδευτικό γι' αυτόν.

Τρίτο στάδιο: Καθορισμός επιδιωκόμενου στόχου. Ο εκπαιδευτικός αφού έχει καθορίσει ποια μορφή προβληματικής συμπεριφοράς αποτελεί στόχο αλλαγής, στη συνέχεια θα καθορίσει με ποια μορφή συμπεριφοράς επιθυμεί να αντικαταστήσει την ανεπιθύμητη συμπεριφορά.

Π.χ. Ο Κώστας πρέπει να μάθει να ζητάει το λόγο από τον εκπαιδευτικό ή να μάθει να απαντάει όταν ο εκπαιδευτικός του απευθύνει την ερώτηση.

Τέταρτο στάδιο: Επιλογή τρόπου παρέμβασης. Με βάση τις συσχετίσεις και τις αποφάσεις που έχει πάρει ο εκπαιδευτικός επιφέρει αλλαγές στο χωροχρονικό περιβάλλον, το διδακτικό αντικείμενο ή τη μέθοδο διδασκαλίας, την κοινωνική οργάνωση της τάξης ή τη διδακτική του συμπεριφορά. Προκειμένου να ενισχύσει τις επιθυμητές μορφές συμπεριφοράς κάνει χρήση των αμοιβών και των ποινών. Μετά την παρέμβαση γίνεται αξιολόγηση των αποτελεσμάτων. Ο εκπαιδευτικός προχωρά σε νέα μέτρηση της συμπεριφοράς του μαθητή με τον τρόπο και τα ίδια όργανα που μετρήθηκε αρχικά η συμπεριφορά του.

Π.χ.

- Ο εκπαιδευτικός συνεργάζεται και συζητά με τον Κώστα για τη συμπεριφορά του αυτή.
- Ο εκπαιδευτικός κατά τη διδασκαλία του προχωρά σε κάποια αλλαγή τακτικής και συγκεκριμένα πριν απευθύνει μία ερώτηση στους μαθητές του, τους υπενθυμίζει ότι πριν απαντήσει κάποιος θα πρέπει πρώτα να ζητήσει και να πάρει το λόγο.
- Ο εκπαιδευτικός προχωρά στη σύνταξη ενός συμβολαίου με τον Κώστα.
- Ο εκπαιδευτικός μετά από την πρώτη εβδομάδα παρατηρεί ότι η συμπεριφορά του Κώστα έχει αρχίσει σιγά-σιγά να αλλάζει και για το λόγο αυτό τον επιβραβεύει με βάση το συμβόλαιο που έχουν συντάξει και του βάζει αυτοκόλλητα στον πίνακα συμπεριφοράς.
- Ο εκπαιδευτικός παρατηρεί ότι μετά τη δεύτερη εβδομάδα η συμπεριφορά του Κώστα έχει βελτιωθεί ακόμη περισσότερο και μάλιστα σε βαθμό που οι μαθητές του στην τάξη δεν ενοχλούνται πια και έχουν σταματήσει να κάνουν σχόλια κατά του Κώστα. Πολύ σπάνια πετάγεται και μάλιστα μόλις το αντιλαμβάνεται σταματάει αμέσως την απάντησή του. Ο εκπαιδευτικός εξακολουθεί να επιβραβεύει τον Κώστα με βάση την συμφωνία που έχουν συνάψει, χρησιμοποιώντας και τη δυναμική της ομάδας της τάξης.
- Μετά το τέλος της τρίτης εβδομάδας ο εκπαιδευτικός παρατηρεί ότι η συμπεριφορά του Κώστα έχει τροποποιηθεί σε σημαντικό βαθμό. Ο Κώστας επιδεικνύει την επιθυμητή μορφή συμπεριφοράς, σηκώνει το χέρι του και ζητάει το λόγο σε κάθε ερώτηση του εκπαιδευτικού. Ο εκπαιδευτικός εξακολουθεί να επιβραβεύει τον Κώστα, χρησιμοποιώντας «προνόμια», π.χ. τον ορίζει βοηθό του για κάποιο διάστημα.
- Έτσι με αυτή την τεχνική, της τροποποίησης της συμπεριφοράς ορθά σχεδιασμένη και με την κατάλληλη εφαρμογή στην πράξη ο εκπαιδευτικός κατόρθωσε να απαλλαγεί από την προβληματική συμπεριφορά του μαθητή του, η οποία εμπόδιζε την ομαλή λειτουργία της τάξης του.

Γραφήματα Τροποποίησης της Συμπεριφοράς

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε ότι έχουμε και τα γραφήματα τροποποίησης της συμπεριφοράς τα οποία μπορούμε να τα χρησιμοποιήσουμε για ορισμένους συγκεκριμένους μαθητές δημοτικών σχολείων οι οποίοι έχουν ανάγκη από ειδική βοήθεια. Αυτά μπορούν να λειτουργήσουν ως υπενθυμίσεις συμπεριφοράς για το παιδί αλλά και ως μέσο επικοινωνίας με το γονέα (βλ. Miller, 2002, σ. 149).

Δείγματα Σχεδίων Τροποποίησης Συμπεριφοράς

Στόχος	Δευτέρα	Τρίτη	Τετάρτη	Πέμπτη	Παρασκευή
Ακούει					
Τελειώνει εργασίες					
Καλός με συν/λικούς					
Σηκώνει χέρι					

Στα γραφήματα αυτά οι στόχοι θα πρέπει να εκφράζονται πάντα με θετικό τρόπο. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να το συμπληρώνει στο τέλος της ημέρας χρησιμοποιώντας αστεράκια ή χαμογελαστά πρόσωπα. Ο μαθητής το γράφημα αυτό μπορεί να το παίρνει στο σπίτι και οι γονείς να συναποφασίζουν μαζί του για τις ανταμοιβές που θα του παρέχονται για την ορθή συμπεριφορά του.

Στόχος	Δευτέρα	Τρίτη	Τετάρτη	Πέμπτη	Παρασκευή
Ακούει					
Ακολουθεί οδηγίες					

Δουλεύει σιωπηλά					
Χρησιμοποιεί τον χρόνο παραγωγικά					

Τέλος, όσον αφορά τα γραφήματα τροποποίησης συμπεριφοράς θα πρέπει να αναφέρουμε ότι πολλοί τα επικρίνουν διότι τα θεωρούν ως ένα σύστημα δωροδοκιών, ενώ σύμφωνα πάντα με την Miller (2002, σ. 149) πρόκειται για ένα πρόγραμμα θετικών κινήτρων.

Παρόμοια ο εκπαιδευτικός μπορεί να χρησιμοποιήσει ως ενισχυτή το σύστημα των μονάδων οι οποίες αθροίζονται στο τέλος της ημέρας ή της εβδομάδας και έτσι προκύπτει ο συνολικός αριθμός των μονάδων. Τις μονάδες αυτές ο μαθητής μπορεί να τις ανταλλάξει με δραστηριότητες οι οποίες εμπίπτουν στα ενδιαφέροντά του.

Οικοσυστημική Προσέγγιση

Η βασική ιδέα της οικοσυστημικής προσέγγισης είναι ότι μια αλλαγή σε οποιοδήποτε μέρος ενός οικοσυστήματος θα επηρεάσει οπωσδήποτε το οικοσύστημα στο σύνολό του. Η προσέγγιση αυτή χαρακτηρίζεται από τα παρακάτω μοναδικά γνωρίσματα σε σχέση με άλλες προσεγγίσεις (βλ. Molnar & Lindquist, 1998):

- Εστιάζεται στην αλλαγή της προβληματικής κατάστασης και όχι στη διάγνωση ατόμων με προβλήματα.
- Δεν απαιτεί πολύπλοκα προγράμματα που έχουν σκοπό είτε να αντικαταστήσουν είτε να συμπληρώσουν τα όσα γίνονταν μέχρι τώρα.
- Επιτρέπει στους εκπαιδευτικούς να αρχίσουν με τις πτυχές εκείνες του προβλήματος, που μπορούν να αντιμετωπιστούν εύκολα.
- Ενθαρρύνει πολλές και διαφορετικές ερμηνείες για την ίδια προβληματική συμπεριφορά.
- Ενθαρρύνει τη συναισθηματική ανοχή και την ευρύτητα αντιλήψεων, ιδίως όταν έχει κανείς να αντιμετωπίσει χρόνια προβλήματα.
- Είναι σχεδιασμένη για να οικοδομήσει πάνω στα θετικά στοιχεία - στις δυνάμεις του ατόμου - όχι για να υπερνικήσει αδυναμίες.
- Οι οικοσυστημικές ιδέες μπορούν να γίνουν κτήμα του καθενός, ακόμη κι όταν δεν έχει ειδικές γνώσεις για το θέμα αυτό.

Η οικοσυστημική προσέγγιση περιλαμβάνει διάφορες επιμέρους τεχνικές. Προκρίνουμε και θα αναφερθούμε σε δύο από αυτές, στην Τεχνική της Αναπλαισίωσης και στην Τεχνική της Κερκόπορτας.

Η Τεχνική της Αναπλαισίωσης

Η τεχνική αυτή αναφέρεται στη διαμόρφωση μιας θετικής εναλλακτικής ερμηνείας της προβληματικής συμπεριφοράς. Τα βασικά της στοιχεία είναι:

- Συνειδητοποίηση της τωρινής ερμηνείας της προβληματικής συμπεριφοράς.
- Διαμόρφωση θετικών εναλλακτικών ερμηνειών της συμπεριφοράς αυτής.
- Επιλογή μιας εύλογης θετικής ερμηνείας της συμπεριφοράς.
- Διαμόρφωση μιας ή δυο προτάσεων που να περιγράφουν τη νέα θετική ερμηνεία.
- Δράση που αντανακλά αυτή την ερμηνεία. (Εφαρμόζω νέο τρόπο συμπεριφοράς)

Π.χ.

Η Νίκη και η Ειρήνη είναι φίλες. Κάθε πρωί που μπαίνουν στην τάξη η Νίκη συζητάει με την Ειρήνη. Ο χρόνος περνάει και καμία από τις δύο μαθήτριες δεν αρχίζει την εργασία της.

Ο εκπαιδευτικός τις επιπλήττει και τους λέει να καθίσουν στο θρανίο τους και να αρχίσουν να εργάζονται. Μέσα του σκέφτεται ότι οι μαθήτριες αυτές προσπαθούν να μην κάνουν την εργασία τους, να δυσκολέψουν το έργο του και να κυλήσει ο χρόνος ευχάριστα γι' αυτές.

Ο εκπαιδευτικός θέλοντας να εφαρμόσει την τεχνική της αναπλαισίωσης βλέπει από άλλη οπτική γωνία τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονται οι δύο μαθήτριες και δίνει μια θετική εναλλακτική ερμηνεία στην προβληματική συμπεριφορά τους. Έτσι αρχίζει να τους λέει ότι αναγνωρίζει ότι είναι δύο καλές φίλες και θέλουν να βρίσκονται αρκετό χρόνο μαζί. Οι μαθήτριες ξαφνιάζονται και γυρίζουν σε μικρότερο χρόνο στην εργασία τους. Συνεχίζει να ενθαρρύνει τη φιλική τους σχέση και οι μαθήτριες εκτιμώντας αυτή του τη συμπεριφορά μικραίνουν το χρονικό διάστημα συζήτησης μεταξύ τους και αυξάνουν το χρόνο εργασίας τους. Στο τέλος προσαρμόστηκαν σχεδόν στο πλαίσιο λειτουργίας της τάξης ανακουφίζοντας τα συναισθήματα του εκπαιδευτικού, της τάξης καθώς και τα δικά τους κίνητρα συμπεριφοράς. Η ομαλή λειτουργία της τάξης είχε σχεδόν αποκατασταθεί μετά από την εφαρμογή του νέου τρόπου συμπεριφοράς του εκπαιδευτικού.

Η Τεχνική της Κερκόπορτας

Η τεχνική αυτή επικεντρώνεται μόνο σε συμπεριφορές, χαρακτηριστικά ή πλευρές ενός ατόμου ή των σχέσεών του που είναι μη προβληματικές και όχι στο πρόβλημα. Είναι ένας τρόπος να επηρεάσουμε την προβληματική κατάσταση εστιάζοντας την προσοχή μας σε κάποιο μέρος του οικοσυστήματος που δεν σχετίζεται άμεσα με το πρόβλημα. Τα βασικά της στοιχεία είναι:

- Ανεύρεση των μη-προβληματικών στοιχείων του οικοσυστήματος, στο οποίο ανήκει το άτομο με την προβληματική συμπεριφορά.
- Εντοπισμός μερικών πιθανών θετικών στοιχείων ή συμπεριφορών του προβληματικού ατόμου.
- Επιλογή μιας θετικής πλευράς ή συμπεριφοράς του ατόμου.
- Σχεδιασμός του τρόπου διατύπωσης ενός θετικού σχολίου για τη θετική πλευρά ή συμπεριφορά.
- Έκφραση του θετικού σχολίου.

Π.χ.

Ο Δήμος είναι ένας μαθητής με ανεπτυγμένη ευφυΐα που όμως παρά την εξυπνάδα του μιλάει συνεχώς μέσα στην τάξη. Δεν κάνει τις εργασίες του και δεν αφήνει τους συμμαθητές του να εργαστούν απερίσπαστα και το δάσκαλο να ολοκληρώνει το

μάθημά του ομαλά. Παρά τις συνεχείς παρατηρήσεις του ο Δήμος συνεχίζει την ίδια συμπεριφορά.

Ο προβληματισμός του εκπαιδευτικού γι' αυτή τη συμπεριφορά του τον οδήγησε να ερμηνεύσει διαφορετικά τη συμπεριφορά του ως μία προσπάθεια να υποδυθεί ο μαθητής τον δάσκαλο (χρησιμοποίησε δηλαδή την τεχνική της Κερκόπορτας εντοπίζοντας κάποιο θετικό στοιχείο της παραπάνω συμπεριφοράς). Έτσι ο εκπαιδευτικός άρχισε να δίνει ευκαιρίες στον Δήμο να πραγματοποιεί διάφορες δουλειές του εκπαιδευτικού και να του εμπιστεύεται κάποιες φορές την πειθαρχία μέσα στην τάξη όταν αυτός έλλειπε. Οι συμμαθητές του βέβαια αντιδρούσαν αρνητικά και πρόβαλαν πολλές διαμαρτυρίες. Όμως ο εκπαιδευτικός παρέμεινε σταθερός στην στάση του αυτή εξηγώντας στους μαθητές ότι ο Δήμος μπορούσε να ανταποκριθεί στο έργο αυτό καθώς και στην εμπιστοσύνη που του έδειχνε.

Τα αποτελέσματα της τεχνικής αυτής ήταν θετικά γιατί ο Δήμος άρχισε σιγά-σιγά να εργάζεται καλύτερα και να παραδίδει τις εργασίες του σε συντομότερο χρόνο. Επίσης να αποκτά μεγαλύτερη προσοχή και αποδοχή από τους συμμαθητές του. Ο εκπαιδευτικός επιλέγοντας μια θετική πλευρά της συμπεριφοράς του Δήμου και εκφράζοντας ένα θετικό σχόλιο μετέτρεψε την προβληματική συμπεριφορά του σε θετική, αποδεκτή και αποτελεσματική συμπεριφορά.

Σύναψη Συμβολαίου με Μεμονωμένους Μαθητές

Μία άλλη τεχνική παρέμβασης είναι η σύναψη ενός συμβολαίου. Στην περίπτωση αυτή συνάπτεται ένα γραπτό συμβόλαιο μεταξύ του εκπαιδευτικού της τάξης και του μαθητή που παρουσιάζει την προβληματική συμπεριφορά.

Στο συμβόλαιο περιγράφεται η αναμενόμενη επιθυμητή συμπεριφορά καθώς και η ενίσχυση που θα χρησιμοποιήσει ο εκπαιδευτικός. Ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να είναι ακριβής στην περιγραφή των επιθυμητών συμπεριφορών, δηλαδή, να δώσει ιδιαίτερη προσοχή στο τι περιμένει από το μαθητή καθώς και τι περιμένει ο μαθητής από τον εκπαιδευτικό.

Το συμβόλαιο αυτό ολοκληρώνεται με τις υπογραφές του εκπαιδευτικού και του μαθητή. Η τεχνική αυτή μπορεί να αποδειχτεί εξαιρετικά αποτελεσματική στην εξομάλυνση των διαπροσωπικών δυσκολιών και διαφωνιών.

Απομάκρυνση του Μαθητή

Η απομάκρυνση είναι ένας τρόπος για να μάθουμε στο μαθητή ότι η συμπεριφορά του είναι ανεπίτρεπτη και ότι δεν μπορεί να πετύχει τους στόχους του με την προβληματική συμπεριφορά του. Η απομάκρυνση μπορεί να είναι σε ένα άλλο θρανίο της αίθουσας όπου ο μαθητής όμως δε θα αισθάνεται απομόνωση, στενοχώρια και φόβο. Ο χώρος στον οποίο θα μετακινηθεί θα πρέπει να είναι βαρετός, να στερείται οποιουδήποτε ερεθίσματος και ενδιαφέροντος.

Ο εκπαιδευτικός μπορεί να προειδοποιήσει το μαθητή ότι εάν εξακολουθήσει να δείχνει αυτή την ανάρμοστη συμπεριφορά θα τον απομακρύνει από το θρανίο του. Πρέπει όμως να του εξηγήσει για ποιο σκοπό τον απομακρύνει από την κανονική του

θέση, πόσο θα διαρκέσει αυτή η μετακίνηση καθώς επίσης και ποια είναι η συμπεριφορά που αναμένει να επιδείξει ο μαθητής.

Σε κάθε περίπτωση η επαναφορά του μαθητή από την απομάκρυνση δεν πρέπει να αποτελεί μία απλή ενέργεια η οποία περνά ασχολίαστη. Η επανένταξή του θα πρέπει να γίνεται με τον πιο εποικοδομητικό τρόπο. Ο εκπαιδευτικός αφού παρατηρήσει ότι ο μαθητής έχει ηρεμήσει θα πρέπει να σχολιάσει στην τάξη την κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά του μαθητή. Η μέθοδος αυτή εφαρμόζεται συνήθως σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (βλ. Miller, 2002, σ. 151).

Συνεργασία με την Οικογένεια

Η αντιμετώπιση της προβληματικής συμπεριφοράς δεν είναι μόνο υπόθεση των εκπαιδευτικών αλλά και των γονιών. Όσο πληρέστερα ενημερωμένος είναι ο γονιός για τη συμπεριφορά του παιδιού του στο σχολείο τόσο καλύτερα αντιμετωπίζονται τα προβλήματα των ανεπιθύμητων συμπεριφορών των μαθητών.

Είναι, λοιπόν, πολύ σημαντικό να υπάρχει συνεργασία μεταξύ εκπαιδευτικού και γονιών ώστε να επιτευχθεί ο κοινός στόχος, ο οποίος δεν είναι άλλος από το να αναπτύξουν τα παιδιά όλες τις δυνατότητές τους. Η επικοινωνία του εκπαιδευτικού είναι ζωτικής σημασίας για τη συνεχή ενημέρωση των γονέων σχετικά με την πρόοδο των παιδιών τους στο σχολείο και την εισήγηση αποτελεσματικών μεθόδων αντιμετώπισης. Αντίστοιχα είναι εξίσου σημαντικό και για τους εκπαιδευτικούς να ενημερώνονται για την οικογενειακή κατάσταση του παιδιού και το ψυχολογικό κλίμα που επικρατεί στο σπίτι (βλ. και Miller, 2002, σ. 214).

Είναι, λοιπόν, καθοριστικής σημασίας η συνεργασία των εκπαιδευτικών με τους γονείς. Συναντήσεις γνωριμίας πριν καν εμφανιστεί κάποιο πρόβλημα, και στη συνέχεια τακτική επικοινωνία με την οικογένεια για συνεργασία με ειλικρινή πρόθεση και ενδιαφέρον από τον εκπαιδευτικό ώστε να προσφέρει βοήθεια και αντίστροφα (βλ. Χατζηκαλλία, 2009). Τέτοιες ενέργειες παίζουν αποφασιστικό ρόλο για την αλλαγή ή εξάλειψη της ανεπιθύμητης συμπεριφοράς των μαθητών.

Η τεχνική αυτή, της συνεργασίας με την οικογένεια, παρουσιάζει αρκετά πλεονεκτήματα γιατί οι γονείς έχουν στα χέρια τους πολύ περισσότερες και ενδιαφέρουσες ανταμοιβές και προνόμια από αυτά που μπορεί να διαθέτει ένας εκπαιδευτικός.

Οι ποινές αφορούν μέτρα που μπορεί να χρησιμοποιήσει ο εκπαιδευτικός προκειμένου να αποθαρρύνει τις ανεπιθύμητες συμπεριφορές οι οποίες δημιουργούν δυσλειτουργία στην τάξη του.

Ως ποινή ορίζεται κάθε δυσάρεστη εμπειρία την οποία ένα πρόσωπο εξουσίας (εκπαιδευτικός) επιβάλλει σε ένα ιεραρχικά κατώτερο άτομο (μαθητής), ως αποτέλεσμα της ανεπιθύμητης συμπεριφοράς του τελευταίου (βλ. Ματσαγγούρας, 1998).

Οι ποινές με αυτή την έννοια αλλά και οι αμοιβές χρησιμοποιήθηκαν από την μιχεβιοριστική σχολή ως αρνητικοί ενισχυτές οι πρώτες και ως θετικοί ενισχυτές οι δεύτερες προκειμένου να επιτύχουν την επιθυμητή συμπεριφορά από την πλευρά του μαθητή.

Στη συνέχεια γίνεται αναφορά για τις ποινές στην πρωτοβάθμια και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση όπως αυτές προκύπτουν μέσα από την ισχύουσα σχολική νομοθεσία (Προεδρικά Διατάγματα) καθώς και σε ορισμένες βασικές αρχές οι οποίες θα πρέπει να διέπουν τη συμπεριφορά του εκπαιδευτικού όταν καταφεύγει σε αυτό το μέτρο.

Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση

Στα Δημοτικά Σχολεία πειθαρχικές ποινές και τιμωρίες με στόχο την αλλαγή της συμπεριφορά των μαθητών δεν υπάρχουν. Πιο συγκεκριμένα στο Π.Δ. 201/98 και από το άρθρο 13 γίνεται φανερό ότι δεν καταχωρείται στο βιβλίο Μητρώου και Προόδου κανένας χαρακτηρισμός της διαγωγής του μαθητή καθώς και ότι οι σωματικές ποινές δεν επιτρέπονται.

Έτσι για την αντιμετώπιση των προβληματικών συμπεριφορών ο εκπαιδευτικός ως «ποινές» μπορεί να χρησιμοποιήσει την στέρηση προνομίων και τις λογικές συνέπειες.

Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, Π.Δ. 104/79, άρθρο 27, στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση οι προβλεπόμενες ποινές είναι οι εξής:

- Παρατήρηση
- Επίπληξη
- Ωριαία απομάκρυνση από το διδασκόμενο μάθημα
- Αποβολή από τα μαθήματα μέχρι 3 ημερών
- Αποβολή από τα μαθήματα μέχρι 5 ημερών
- Αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος

Θα πρέπει, όμως, να έχουμε και εναλλακτικές μεθόδους τροποποίησης της συμπεριφοράς των μαθητών καθώς πολλές φορές οι παραπάνω ποινές κρίνονται αναποτελεσματικές. Αν για παράδειγμα σε μία τάξη παρατηρείται ότι ο αριθμός των ωριαίων απομακρύνσεων αυξάνεται αντί να μειώνεται αυτό θα πρέπει να προβληματίσει σοβαρά τον εκπαιδευτικό, γιατί έτσι πλήττεται το κύρος του.

Βασικές Αρχές των Ποινών

- Από την αρχή της σχολικής χρονιάς οι εκπαιδευτικοί του σχολείου συζητούν και συναποφασίζουν όχι μόνο για θέματα διδασκαλίας αλλά και για μέτρα και μεθόδους σχετικά με την πειθαρχία. Οι μαθητές όταν γνωρίζουν ότι οι εκπαιδευτικοί συνεργάζονται μεταξύ τους για την εφαρμογή της πειθαρχίας στο σχολείο, τόσο περισσότερο συμμορφώνονται.
- Όταν επιβάλλονται ποινές οι εκπαιδευτικοί να είναι ήρεμοι, συνεπείς και σταθεροί στην εφαρμογή τους. Αν δεν εφαρμόζουν τις ίδιες ποινές στους μαθητές τους, σε επίπεδο τάξης, θα πληγεί ανεπανόρθωτα το μέτρο αυτό.
- Σε επίπεδο σχολικής μονάδας η στάση και οι παιδαγωγικές πρακτικές των εκπαιδευτικών να είναι όσο το δυνατό ενιαίες. Η ύπαρξη διαφορετικών στάσεων και πρακτικών συνιστά σοβαρό παιδαγωγικό ζήτημα.
- Καλό είναι οι εκπαιδευτικοί να χρησιμοποιούν εναλλακτικούς τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων συμπεριφοράς, έτσι ώστε όχι μόνο να ελαχιστοποιούν το σύμπτωμα, αλλά να αναπτύσσουν το άτομο και την προσωπικότητα του μαθητή.

Επίλογος

Η αντιμετώπιση των προβλημάτων που εκδηλώνουν οι μαθητές πρέπει να αποτελεί εκπαιδευτικό στόχο και αντικείμενο οργανωμένης και σοβαρής αντιμετώπισης τόσο σε επίπεδο τάξης όσο και σε επίπεδο ολόκληρης της σχολικής μονάδας. Η εναπόθεση της αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων σε αποσπασματικές και μη συντονισμένες προσπάθειες αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για τον περιορισμό τους. Αντίθετα η συστηματική χρησιμοποίηση των τεχνικών πρόληψης και τεχνικών παρέμβασης θα αναπτύξουν μία έντονη δυναμική που θα συμβάλει στην αποκλιμάκωση της ύπαρξης των προβληματικών καταστάσεων στο σχολείο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βερνάδος, Μ. (2003). *Η επιθετικότητα του παιδιού στο σχολείο και στην οικογένεια: Διαταραχές συμπεριφοράς.*

(<http://www.specialeducation.gr>)

Crawford, D. & Bodine, R. (1997). *Conflict Resolution in Schools. Washington DC: National Institute for Dispute Resolution.*

Durant, M. (1995). *Creative Strategies for School Problems: Solutions for Psychologists and Teachers.* New York: W. W. Norton & Co.

Estrela, M. T. (1986). *Une Etude sur l'Indiscipline en Classe.* Lisbon: Instituto Nacional de Investigação Científica.

Κουρκούτας, Η. (2011). *Προβλήματα Συμπεριφοράς στα Παιδιά.* Αθήνα: Τόπος.

Μακρή-Μπότσαρη, Ε. (2007). *Θέματα Διαχείρισης Προβλημάτων Σχολικής Τάξης.* Τόμος Α' και Β'.

(<http://www.pi-schools.gr/programs/sxoltaxi/>)

Martella R. C., Nelson R. J. & Marchand-Martella N. E. (2003). *Managing Disruptive Behaviors in the Schools: A Schoolwide, Classroom, and Individualized Social Learning Approach.* Boston, MA: Allyn & Bacon.

Ματσαγγούρας, Η. (1998). *Οργάνωση και Διεύθυνση της Σχολικής Τάξης.* Αθήνα: Γρηγόρης.

Miller, B. (2002). *Χτίζοντας Καλύτερη Σχέση με τα Παιδιά στην Τάξη –Εγχειρίδιο για Εκπαιδευτικούς* (μτφρ. Φ. Αποστόλου). Αθήνα: Κέντρο Γρηγόρης Εκτύπωσης

ABEE.

Molnar, A. & Lindquist, B. (1998). *Προβλήματα Συμπεριφοράς στο Σχολείο: Οικοσυστημική Προσέγγιση.* Επιμ. Α. Καλαντζή-Αζίζι, 7η έκδοση. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μπασέτας, Κ. Χ. (2007). *Παιδαγωγική Αλληλεπίδραση στο Σχολείο.* Αθήνα: Ατραπός.

Olweus, D. (2009). *Εκφοβισμός και Βία στο Σχολείο: Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε* (μτφρ. Ε. Μαρκοζάνε). Αθήνα: Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.

Παπαθεμελής, Γ. (2005). *Προβλήματα συμπεριφοράς μαθητών.*

(<http://www.daskalos.edu.gr>)

Προεδρικό Διάταγμα 104/79. «Περί σχολικού και διδακτικού έτους, υπηρεσιακών βιβλίων, εγγραφών, μετεγγραφών, φοιτήσεως, διαγωγής και τιμητικών διακρίσεων των μαθητών των σχολείων Μέσης Γενικής Εκπαιδευσεως.» (Φ.Ε.Κ 23 Α / 7-2-1979)

Προεδρικό Διάταγμα 201/98. «Οργάνωση και λειτουργία Δημοτικών Σχολείων.» (Φ.Ε.Κ 161 Α / 13-7-1998)

Smith S. W. & Daunic Ann D. (2005). *Managing Difficult Behaviors through Problem Solving Instruction: Strategies for the Elementary Classroom,* Boston, MA: Allyn & Bacon.

Σώκου, Κ. (2003). Η Προαγωγή της Ψυχικής και Κοινωνικής Υγείας ως Πολιτική Πρόληψης της Βίας στο Σχολείο. *Κλίμακα – Αφιερώματα*, τχ. 5, 14-17.

Τοζακίδης, Α. (2005). *Τεχνικές πρακτικής αντιμετώπισης της επιθετικότητας στην τάξη.*

(<http://www.daskalos.edu.gr>)

Τριλιανός, Α. (2004). *Μεθοδολογία της Σύγχρονης Διδασκαλίας. τ. Β΄.* Αθήνα.

Wragg, E. C. (2003). *Διαχείριση της Σχολικής Τάξης* (μτφρ. Ν. Αβούρη). Αθήνα: Σαββάλας.

Χατζηκαλλία Α. Θ. (2009). *Προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών – Συνεργασία εκπαιδευτικών- γονέων.*

(<http://www.specialeducation.gr/files4users/files/doc/Xatzikallia.doc>)

Χρηστάκης, Κ. (2012). *Το Παιδί και ο Έφηβος στην Οικογένεια και το Σχολείο.* Αθήνα: Γρηγόρης.